

Віктор Вахонєєв

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БОСПОРУ: СПРОБА НОВОГО ПРОЧИТАННЯ

Тема, пов'язана з питаннями Великої грецької колонізації* досить складна і потребує від дослідника ретельного аналізу всіх наявних типів джерел, новітніх підходів та методик дослідження. У цій статті спробуємо не зосередити увагу на окремому питанні колонізаційного процесу, що було характерним для попередньої історіографії, а комплексно дослідити явище колонізації на прикладі окремого регіону: європейського берега Боспору Кіммерійського (Керченський півострів). Новизна нашого дослідження полягає в багатофакторному аналізі процесу колонізації європейського Боспору. Застосовуючи комплексний та мікроісторичний підходи спробуємо обґрунтувати специфіку колонізації цього регіону, в ширшому розумінні – переосмислити усталені думки стосовно низки питань Великої грецької колонізації.

Досі дослідники не дійшли єдиної думки щодо питання, з чого власне слід починати вивчення колонізації як історичного явища в цілому і як конкретного його прояву в певному регіоні античного

* В сучасній літературі неодноразово підкреслювалося, що термін “колонізація” стосовно явища, яке нами розглядається, не точний, не відображає адекватно його суті. Найяскравіше це показав ще в 1966 В.В. Лапін. Він зазначав, що цей термін “заимствован из сферы явлений римской, а не греческой общественной жизни: римская или латинская колония не идентична греческой колонии; ей не идентична даже афинская κληρουχία V в. до н. э.” та пропонував відповідніший термін “μετανάστασις” (переселення, виселення), хоча й підкреслював, що істотних причин для того, щоб відмовитися від традиційного використання терміну “грецька колонізація” немає. (Див.: Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966. С. 5.) Погоджуючись з цим твердженням, слід визнати, що змінювати цей термін нецільно, оскільки він став традиційним і широко використовується в науковій літературі. В цьому дослідженні ми будемо використовувати термін “колонізація”, у значенні, що адекватно відображає саму суть явища грецької колонізації.

світу. При аналізі причин і рушійних сил грецької колонізації дуже велика кількість спеціалістів звертається до джерел з історії заснування апойкії. Це, зокрема, матеріали археологічних досліджень на місці існування колонії. Часто інтерпретація саме цих даних є базисом для висновків про причини заснування конкретної колонії. На нашу думку, вирішення потребує проблема демографічної ситуації в регіоні, який колонізується, і його екологічних особливостей. Неодноразово виносилося питання про потребу вивчати історичну ситуацію, що склалася в метрополії напередодні та під час колонізації. Зокрема Г.А. Кошеленко та В.Д. Кузнецов дуже влучно зауважили, що «выявление причин и движущих сил такого эпохального явления архаики, каким была греческая колонизация, необходимо начинать с изучения социально-экономических и политических отношений самой Греции»¹. Очевидно, неправильно було б досліджувати колонізацію, не з'ясувавши тієї ситуації, яка склалася в метрополії і змусила частину її мешканців залишити рідне місто. Тоді як далі доцільним буде сказати, куди вирушили емігранти* з цього полісу, щоб заснувати апойкію, в якому географічному й демографічному середовищі і яким чином вони облаштувалися на новому місці, які склалися взаємовідносини з місцевим населенням тощо. Загальний процес колонізації буде розглянуто нами в контексті історичної ситуації у метрополіях боспорських міст напередодні колонізації; демографічної та військово-політичної ситуації в регіоні, що колонізується.

Незважаючи на те, що проблема грецької колонізації Боспору Кімерійського завжди привертала увагу дослідників, вона ще далека від остаточного вирішення і досі не стала предметом монографічного дослідження. Не ставлячи за мету дати повний аналіз історіографії, звернемо увагу на найбільш знакові роботи. Однією з таких безумовно є вперше надрукована у 1930 р. стаття академіка С.А. Жебелева, в якій докладно розглядалася історія колонізації

¹ Кошеленко Г.А, Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992. С. 7.

* Еміграція — явище, внутрішньо притамане полісу, що формується. Тому її дослідження має вестися з урахуванням характерних рис полісу і його специфічних особливостей. Потреба в першоступеневому вивченні ситуації в метрополії для правильного розуміння причин еміграції не означає, що археологічні матеріали з апойкії не мають важливого значення. Це не так, вони досить важливі, хоча й дуже складні для інтерпретації. Тому потрібна підвищена обережність при будь-яких спробах зробити певні загальні висновки.

греками території Боспору². Автор відзначав, що грецькі мореплавці-торговці відвідували цей регіон задовго до початку колонізації, про що свідчить завезена сюди керамічна продукція, датована кінцем VII ст. до н. е. Грецькі колонії іноді засновувалися там, де в результаті діяльності грецьких торговців виникали факторії. Природно, що новозасновані колонії створювалися не в безлюдних місцях і частина місцевого населення могла вливатися до складу їхнього населення. Найдавнішими грецькими містами на території Боспору Кіммерійського були Пантікапей та Фанагорія, які виникли в 40-вих рр. VI ст. до н. е. В Мілеті, метрополії Пантікапея, причиною виведення колонії стала гостра внутрішня соціальна боротьба, в Теосі, метрополії Фанагорії, — перська навала. Дещо пізніше було засновано також Феодосію, Гермонасу, Кепи.

Показово, що С.А. Жебелев прагнув обґрунтувати свої висновки саме зіставленням даних археології та писемної традиції, яку розумів подвійно: як відносно проникнення греків на Боспор, так і щодо подій, які відбувалися в метрополії (тобто в Малій Азії, насамперед у Мілеті). В подальшому багато вчених тією чи іншою мірою підтримували цю концепцію, розвиваючи окремі її сторони.

У 1947 р. вийшла в світ книга О.О. Іссена³, в якій особлива увага приділялася аналізу негрецького археологічного матеріалу з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я. Автор доводив, що грецькі міста засновувалися на території місцевих поселень. Він виступав з ідеєю “двосторонньої” колонізації, стверджуючи, що в створенні грецьких колоній були однаково заінтересовані як греки, так і місцеве населення.

Дещо пізніше з'явилися ще три праці, в яких також спеціально розглядалося це питання. Їхні автори розвивали доволі близькі концепції, хоча й сперечаючись у деталях. Перша, написана Д.П. Каллистовим, містила розділ “Колонізація побережій Боспора”⁴. Автор доводив, що епізодичні заходи грецьких кораблів у райони майбутніх колоній проходили в дуже ранні часи. Це віддзеркалилось у низці міфологічних сюжетів. Пізніше, приблизно в VII ст. до н. е., у зв'язку з розвитком торгівлі почали створюватися торгові факторії, з яких потім народжувались і грецькі міста. Таким чином, грецька колонізація Північного Причорномор'я (зокрема й Боспору) мала переваж-

² Жебелев С.А. Северное Причерноморье. М.:Л., 1953. С. 48–73.

³ Иссен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947.

⁴ Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949. С. 43–80.

но торгівельний характер. Час заснування перших грецьких міст на території Боспору Д.П. Каллістов відносив до середини VI ст. до н. е.

В тому ж 1949 р. публікується й капітальна праця В.Ф. Гайдукевича⁵. Він також вважав, що окремі купці-мореплавці проникали до басейну Чорного моря вже в середині II тис. до н. е. В перші століття I тис. до н. е. основна роль у торгівлі з Північним Причорномор'ям належала карійцям. Починаючи з VII ст. до н. е. слідами карійців рушили і греки. Найдавнішими поселеннями греків були торгівельні факторії та рибпромислові сезонні стоянки. В.Ф. Гайдукевич намагався підкріпити тезу про існування на місці грецьких міст місцевих поселень новим археологічним матеріалом (який, зрештою, виявився хронологічно відірваним від античних шарів).

Нарешті, найзавершенішої форми система поглядів з питання грецької колонізації набула в роботі В.Д. Блаватського⁶. Він розділив історію грецьких колоній на три етапи. Перший – час випадкових відвідувань Чорного моря кораблями егейських центрів, що відобразилося в грецькій міфології. Другий етап характеризується появою перших грецьких торгівельних факторій, які, як правило, створюються на території місцевих догрецьких поселень. На третьому етапі емпорії перетворюються в міста. Для Пантікапея час переходу емпорію в місто – перша половина VI ст. до н. е., для Німфея – близько середини VI ст. до н. е., для Мірмекія – кінець VI ст. до н. е. тощо.

Ця система поглядів на грецьку колонізацію Боспору була поширеною і загально визнаною. Для нас особливо важливі два найголовніші положення цієї концепції: 1) торгівля як перший імпульс колонізації; 2) масове переселення греків як результат насамперед внутрішніх конфліктів в Мілеті близько середини VI ст. до н. е.

Разом з тим, слід зауважити, що на складання системи поглядів тогочасних дослідників на проблему колонізації Боспору вплинула чи, точніше, могла вплинути ціла серія факторів, серед яких варто виділити п'ять основних: 1) незаперечний у той час марксистський постулат про тиск “надлишкового населення” на розвиток виробничих сил суспільства і, як наслідок такого тиску, – “примусову еміграцію” частини населення. Грецька колонізація розумілася марксистами як вид такої “примусової еміграції”; 2) теорія Н. Мар-

⁵ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М., Л., 1949.

⁶ Блаватский В.Д. Архаический Боспор // Материалы и исследования по археологии СССР, № 33. С. 7–44.

ра, одним з наріжних каменів якої на додаток до грецької колонізації було твердження, що греки-колоністи в Північному Причорномор'ї не прийшли на порожні місця, а оселилися в містах, створених на той час місцевим населенням, так званими "кімерами"; 3) панівна в радянській історичній науці гіпотеза Е. Мейєра про торговельний характер грецької колонізації; 4) наукові погляди авторитетного академіка С.А. Жебелева; 5) археологічні матеріали, отримані в дорадянський час і, особливо — відкриті в результаті масштабних досліджень, що розгорнулися на боспорських городищах у 1930-ті рр.

Рішучим противником попередньої історіографічної традиції в 60-х рр. ХХ ст. виступив київський дослідник В.В. Лапін⁷. Він категорично відкидав торговельні стимули в колонізаційному процесі, постійно підкреслюючи аграрний характер колонізації. Його критика була спрямована на найслабший та найвразливіший пункт панівної раніше концепції: на уявлення про те, що грецьким містам передували торговельні факторії. Археологічно цей погляд зазвичай підкріплювався знахідками ранніх негрецьких речей при дослідженні грецьких міст, і з цього робився висновок про те, що греки-торговці селилися на місцевих поселеннях попереднього часу (кіммерійських чи скіфських). В.В. Лапін аргументовано показав, що всі ці знахідки належать чи до кінця II тис. до н. е., чи до самого початку I тис. до н. е. Тим самим руйнувалася ідея про вселення греків у місцеві населені пункти, і, відповідно, про існування грецьких емпоріїв. В подальшому низка досліджень призвела до загального переконання в тому, що Понтійське узбережжя у тих районах, де засновувалися грецькі апойкії, було незаселеним на момент переселення сюди греків.

Погляд В.В. Лапіна набував усе більше прихильників, хоча основна маса дослідників вказувала на "крайнощі" двох концепцій і намагалася поєднати ідею В.В. Лапіна з гіпотезою "Блаватського-Гайдукевича-Каллістова"⁸. Однак, поки тривала дискусія, поступово накопичувався новий археологічний матеріал, який ставив під сумнів традиційні дати заснування грецьких апойкії на території Боспору. Тим самим руйнувався і другий базис старої концепції — ідеї С.А. Жебелева про зв'язок масової колонізації Боспору з політичною боротьбою в Мілеті у 40-вих рр. VI ст. до н. е.

⁷ Лапін В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966.

⁸ Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. М., 1984. С. 9.

Серйозним стимулом до розширення досліджень з проблеми грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я став перший Цхалтубський симпозиум 1977 р. Низка авторів представила цікаві напрацювання, які зрештою було опубліковано з урахуванням навіть тексту дискусій⁹. Найбільша частина збірника присвячена грецькій колонізації Північного та Східного Причорномор'я, причому основна увага приділяється дослідженню колонізації ольвійсько-березанського регіону.

Незабаром Інститут Всесвітньої історії АН СРСР видав двотомник "Античная Греция". Перший том ("Становление и развитие полиса") містив дві цікаві для нас статті. Перша – стаття В.П. Яйленка, присвячена темі архаїчної Греції¹⁰. Автор починає дослідження проблеми безпосередньо з питань грецької колонізації і хоча безпосередньо не зосереджує уваги на Боспорі, все ж доволі розлого характеризує колонізацію Нижнього Побужжя. Слушне зауваження щодо розділення колоній на аграрні та торгівельні: "Это скорее результат ограниченности наших сведений о той или иной колонии, речь может идти об отдельных полисах, в фундаментальной своей сущности всегда остающихся аграрными, но в силу каких-либо благоприятных обстоятельств ставших торгово-ремесленными центрами"¹¹. Розподіл колоній на аграрні та торгівельні – це лише дослідницький прийом, який з накопиченням нових даних усе більше втрачає свою застосовність до того чи іншого конкретного випадку.

Чи не єдина згадка боспорських міст у праці В.П. Яйленка мала, якщо можна так висловитися, революційний сенс. Розглядаючи проблему створення хори новозаснованих апоїкій, автор виділяє кілька варіантів розвитку подій залежно від конкретних умов. Перший – найпоширеніший, – коли територія колонії засвоювалася шляхом утворення невеликих сільськогосподарських поселень на хорі. Другий був характерний для Боспору та Кірени, де існувала постійна загроза з боку кочовиків. Саме в таких нестабільних регіонах засвоєння хори проходило через створення невеликих містечок (Тірітака, Мірмекій, Патрей). На жаль, автор більше не повертається до цієї ідеї, але, на нашу думку, теза про утворення невеликих укріп-

⁹ Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979.

¹⁰ Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. С. 128–193.

¹¹ Там же. С. 132.

лених містечок на хорі боспорських полісів має дуже глибокий сенс і в подальшому буде підтримуватися нами повною мірою.

Другу статтю збірника написано московським дослідником Ю.Г. Віноградовим¹². Автор розпочинає з переліку північнопричорноморських колоній, наводячи дати їхнього заснування, базовані на даних писемної традиції, а також — на археологічних матеріалах з розкопок. Ю.Г. Віноградов вважав Пантікапей, Мірмекій і Тірітаку незалежними полісами, а такі малі міста як Кіммерік, Кітей, Акра, Порфмій, Парфеній — виселками боспорських апойкій, передусім Пантікапея. Надалі слід відзначити пропоновану хронологію колонізації Північного Причорномор'я (три етапи), основи якої залишаються незмінними і до сьогодні.

Цікавий аспект роботи стосується наявності архаїчних фортифікаційних споруд на ранніх апойкіях Боспору. Автор відкидав їхнє існування в VI ст., але, як відомо, лише через 10 років таку фортифікаційну споруду буде відкрито на Мірмекії, а згодом — і на Порфмії.

Загалом до теми колонізації зверталися ще з десятків науковців, але вони вже були прибічниками однієї з попередніх концепцій, намагаючись уточнити лише окремі моменти на базі новітніх археологічних досліджень¹³.

Починаючи власне дослідження колонізації європейського Боспору, слід звернутися до історичної реконструкції тих подій, які відбувалися в метрополіях. Оскільки писемні джерела повідомляють, що найбільше колоній у регіоні було виведено за сприяння Мілета, то й розпочнемо з характеристики цієї майбутньої метрополії боспорських міст, побіжно характеризуючи й решту іонійських полісів. Висвітлюючи події, які розгорталися в малоазійських

¹² Віноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. С. 366–420.

¹³ Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Ч.1. СПб., 2001; Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб., 2005. С. 211–296; Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // Боспорские исследования. Вып. XII. Симферополь; Керчь, 2006; Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992. С. 6–28; Кузнецов В.Д. Ранние апойкии Северного Причерноморья // КСИА. № 204. 1991. С. 31–37; Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI–IV вв. до н. э. Нижний Новгород, 1997; Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI–IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. М., 1985. С. 5–187.

метрополіях боспорських міст, будемо спиратися на працю Геродота, де автор приділив достатньо уваги цьому регіонові.

Як відомо, з кінця VIII ст. до н. е. іонійські поліси в Малій Азії почали розширювати свої земельні володіння углиб материка. Зокрема, Мілет розширив свої кордони по річковій долині на 20 чи 30 миль від берега. Така експансія, яку здійснювали й інші поліси Іонії, забезпечила зростання добробуту їхніх громадян. Після встановлення влади Мермнадів (приблизно 675 р. до н. е.) почалися зіткнення Лідії з малоазійськими греками. Як повідомляє Геродот (*Herod. I, 14*), уже засновник династії Гіг “виступив походом на Мілет та Смірну і завоював Колофон”. Наступник Гіга, Ардіс, продовжував цю політику. За словами Геродота, Ардіс “завоював Приєму і пішов війною на Мілет” (*Herod. I, 15*). Зіткнення з Мілетом відбувалися і за наступного царя Мермнадів – Садіатта (*Herod. I, 17*). Його наступник Аліатт завоював Смірну, колонію Колофона, і пішов війною на Клазомени (*Herod. I, 16*). Продовжував він і війну з Мілетом, яку почав його батько. Події цієї війни Геродот описує детальніше. Він повідомляє, зокрема, про методи боротьби лідійського царя з Мілетом (*Herod. I, 17*). Аліатт розорив поля, але залишив будівлі хори неушкодженими. Окрім того, Геродот вказує, що в ході війни з Аліаттом мілетяни двічі зазнали поразки: “на їхній власній землі при Ліменії та в долині Меандра” (*Herod. I, 18*). Він також зазначає, що мілетянам не допомагав у цій війні з Лідією жоден з грецьких полісів, за винятком Хіуса (*Herod. I, 15*).

На жаль, менше подробиць Геродот наводить про взаємовідносини Креза, наступника Аліатта, з грецькими містами. Розповідаючи про початок царювання Креза, він повідомляє, що першим еллінським містом, на яке напав цей цар Лідії, був Ефес (*Herod. I, 26*). Трохи пізніше Геродот вказує, що після цього Крез напав по черзі “на всіх іонян та еолійців” (*Herod. I, 26*), і при цьому зазначає, що цар використовував найрізноманітніші приводи для війни з греками (*Herod. I, 26*). На початку наступного розділу “Батько історії”, ніби підбиваючи підсумки, повідомляє, що “підкоривши азійських еллінів, Крез змусив їх сплачувати данину”, і тут же додає, що після цього цар готувався до захоплення й островів, але згодом відмовився від цього плану (*Herod. I, 27*). Геродот неодноразово висловлює ідею про підкорення всіх грецьких полісів Малої Азії Крезом (*Herod. I, 6, 28*). Слід також відзначити, що у всіх згадках про війни царя Лідії з грецькими містами немає жодної вказівки на Мілет. Таке замовчування не випадкове, особливо якщо врахувати, що в по-

відомленнях про грецько-лідійські війни в попередні часи Мілет завжди називався першим¹⁴. Напевно, в цей час ще діяв договір, укладений між Мілетом і Лідією за правління Аліатта та Фрасибула. Підтвердження цього ми знаходимо в подальших повідомленнях Геродота, який двічі згадує про укладання союзу між Кіром та Мілетом, причому один раз зазначається, що це був договір на тих самих умовах, що і в Мілета з лідійським царем (*Herod. I, 141, 143*). Все сказане дає підстави вважати, що договір між Мілетом та Лідійським царством було укладено ще за Аліатта, а Крез та Кір лише його підтвердили. Також є достатньо доказів на користь того, що цей договір не був рівноправним, а передбачав певну міру залежності Мілета від Лідії. В будь-якому разі, коли Геродот пише про підкорення азійських греків Лідії, він завжди підкреслює всеосяжність цього явища, жодного разу не згадуючи про будь-які винятки.

Окремо слід розглянути питання про причини лідійської агресії. Вочевидь, справедливою є думка тих учених, які зазначають, що основною метою завойовників було захоплення сільськогосподарської території. Геродот і сам підкреслює “жагу до земельних надбань” у лідійських царів (*Herod. I, 73*). Напевно, головним результатом усіх цих греко-лідійських воєн було обмеження земельних володінь грецьких полісів, зокрема й Мілета. Таким чином, доволі переконливим видається висновок, що лідійська експансія призвела до перебудови економіки і зовнішньої політики іонійських полісів: коли можливість розширення земельних володінь було виключено, іонійці звернулися до пошуку колоній за морем і одним з головних видів їхньої діяльності стала торгівля. При цьому окремо зазначимо, що йдеться не лише про неможливість розширення земельних володінь, але й про їхнє скорочення.

У зв'язку з цим слід зупинитися ще на двох обставинах. Перша стосується перебудови економіки іонійських міст та еміграції з них. Не маючи можливості (у зв'язку зі станом джерел) робити висновки про всю Іонію, зосередимо свою увагу на Мілеті. Напевно, ця перебудова була зовсім не простим і легким процесом. Саме на період після Фрасибула, тобто після підкорення Мілета Лідією, припадає жорстока внутрішня боротьба в полісі. Спочатку тут володарюють тирани Фоант і Дамагенор, а після їхнього вигнання починається боротьба двох аристократичних гетерій: плінтуса та хейромаха (*Plut. Quest. graec. 32; Athen. XII 524 a; Herod. V, 28, 29*).

¹⁴ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский... С. 23.

Таким чином, можна прийти до висновку, що різке загострення внутрішньої боротьби в Мілеті було породжено тією обставиною, що поліс втратив частину своєї хори. Як результат, саме існування частини громадського колективу опинилося під загрозою. Інакше кажучи, постало питання про перерозподіл земельного фонду. Одним з найрадикальніших виходів з цієї скрутної ситуації була еміграція – переселення частини громадян в інші місця, зокрема й на узбережжя Понту. Ми схильні вважати, що договір між Мілетом та царем Лідії Аліаттом було укладено приблизно на межі VII–VI ст. до н. е. І ця дата повністю відповідає даті заснування найдавніших мілетських колоній на території Боспору Кіммерійського.

Якщо правильна така інтерпретація даних писемної традиції, то загальну картину подій можна представити так. Тривала боротьба Мілета з Лідією за земельні володіння велася постійно з втратами для Мілета. Вона завершилась на рубежі VII–VI ст. до н. е. вимушеним для нього договором, який обмежив земельні володіння цього полісу. Це призвело до внутрішньої кризи в Мілеті, одним із методів зокрема – в район Боспору Кіммерійського, де низку апойкій було засновано в першій половині VI ст. до н. е.

Сама тільки торгівля не могла компенсувати шкоди, завданої в результаті безперервних воєнних дій іонійських полісів, та прогнати значну частину населення. Безумовно, в критичні моменти багато іонійських полісів вирішили піти на той єдиний крок, який радикально вирішував проблеми: на переселення зі своєї Батьківщини¹⁵.

Також слід замислитися над питанням про характер цієї колонізації з боку метрополії. Головною причиною, яка підштовхнула Мілет почати в першій половині VI ст. до н. е. колонізацію Понту, як ми побачили перед цим, дослідники вважають “гостру класову боротьбу”, що спалахнула в ньому на початку століття і тривала протягом двох поколінь¹⁶. Однак, як здається, не можна абсолютизувати цей висновок, слід, принаймні, ставитися до нього більш-менш критично. Напевно, тут слід відрізнити причину від безпосереднього приводу, який став каталізатором переселенського руху. До того ж, уже давно було помічено, що метрополія брала на себе здебільшого організаційну сторону переселення: комплектування колективу переселенців, вибір певних місць для виселення, призначення ойкіста, звернення до оракула, надання експедиції транспорту і

¹⁵ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский... С. 23–25.

¹⁶ Gajdukevic V.F. Das Bosporanische Reich. Berlin, 1971. S. 31.

провіанту тощо, тоді як кількість мешканців самої метрополії, які вирушали за море, мала бути відносно невеликою, хоча вони й відігравали, вочевидь, керівну роль у групі колоністів і в заснованій колонії. Інакше Мілет, Хаалкіда та інші поліси, які були центрами колонізації в той чи інший період, не змогли б вивести у відносно стислі терміни таку кількість колоній, яку їм приписує антична традиція, – в них би просто не вистачило на це власного населення. Керівником у колонізації ставав поліс, що мав достатньо ресурсів і передусім – відомостей про місця, пристосовані для поселення. Мілет з його розмахом торгівлі, зокрема й понтійською був тут найсприятливішим кандидатом. Основний контингент переселенців набирався з мешканців інших полісів, які за тих чи інших обставин висловили готовність вирушити на освоєння нових земель¹⁷. Отже, навряд чи за допомогою лише колонізації мілетяни могли вирішити свої внутрішні проблеми, хоча загострення соціальних суперечностей могло послугувати безпосереднім приводом до відкриття нового етапу в колонізаційній діяльності Мілета.

Відомі писемні джерела повідомляють про заснування лише п'яти грецьких апойкій у Східному Криму і на Таманському півострові. Це мілетська колонія Пантікапей (*Strabo*, VII, 4, 4; *Plin. NH*, 4, 26), мілетські Феодосія (*Arr. P. Pont.*, 30; *Anonym. P. Pont.*, 77) та Кеппи (*Ps.-Scymn.*, 896; *Plin. NH*, VI, 18), колонія іонійського міста Теоса Фанагорія (*Arr. Byth.*, fr. 55; *Ps.-Scymn.*, 886 sq.) та Гермонаса, заснована чи іонійцями (*Dionys. Per.*, 52), чи еолянами – вихідцями з Мітілени на Лесбосі (*Arr. Byth.*, fr. 55). Але окрім цих п'яти міст антична писемна традиція зберегла назву приблизно тридцяти боспорських населених пунктів¹⁸. Щоправда, більшість з них називаються селами, але є і міста: Кітей, Німфей, Тірітака, Мірмекій тощо. Ми не виключаємо можливості того, що серед них є апойкії, інформацію про заснування яких було втрачено.

І.Г. Шургая у їхньому складі виділяв більші поліси: Пантікапей, Фанагорію, Феодосію, а також порівняно дрібні – Кітей, Німфей, Тірітаку, Мірмекій тощо, але, на наш погляд, найвірогіднішою є думка Ю.О. Віноградова¹⁹, який полісами в даному регіоні вважає

¹⁷ Gajdukevic V.F. *Das Bosporanische...* S. 20, 179.

¹⁸ Гайдукевич В.Ф. *Боспорское царство*. М.;Л., 1949. С. 154; Gajdukevic V. F. *Das Bosporanische...* S. 32, 170.

¹⁹ Віноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // *ВДИ*. 1995. № 3. С. 154.

лише ті центри, свідчення про які зберегла антична традиція, які карбували монету та мали власний демотикон (автор використовував і термін “етнікон”, який, на нашу думку, має інше смислове навантаження). Його спеціальні дослідження чудово проілюстрували, що висунутим вимогам тією чи іншою мірою відповідають сім центрів: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Фанагорія, Гермонаса, Кеппи та Горгіппія²⁰.

Решту населених пунктів, а серед них і ті, які давні автори називають містами, вважати автономними центрами особливих підстав немає, швидше за все вони входили до складу того чи іншого полісного утворення. Для західного берега Керченської протоки можна вважати, що сюди було виведено лише дві давньогрецькі колонії — Пантікапей та Німфей, при цьому поселення північно-східної частини півострова (Тірітака, Мірмекій, Парфеній, Порфмій) входили до складу Пантікапейського полісу. Південно-східна частина, відділена Чурбашським озером і пасмом пагорбів, належала Німфейському полісу²¹. За такої реконструкції неначе сама природа накреслила кордони полісів.

Майже всі дослідники здавна відзначали специфіку Боспору через щільну заселеність узбережжя. І справді, така ситуація більше ніде в Давній Греції не простежується. Зокрема, відстань між Мірмекієм та Пантікапеєм — лише 4 км морем (180 стадій за Страбонем). Спробуємо пояснити цю специфіку через порівняння колонізації європейського Боспору з Ольвією, найближчим античним центром Північного Причорномор'я (для обох центрів ми маємо всі підстави вважати метрополією Мілет).

Сільськогосподарська округа Ольвії в архаїчну добу складалася з великої кількості порівняно дрібних поселень (ком). На Боспорі ж, особливо європейському, все було дещо інакше. Кількість архаїчних поселень тут вельми мала. Можемо зробити припущення, що в Східному Криму запанувала інша система заселення сільськогосподарської території — не кущами сіл, а порівняно великими поселеннями на березі протоки неподалік одне від одного у місцях, зручних для оборони. Ці поселення, які в подальшому стали “аграрними містечками” на зразок Мірмекія чи Тірітаки, швидше за все

²⁰ Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология. Вып. 9. 1993. С. 79.

²¹ Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в Скифскую эпоху. СПб., 2005. С. 223. Рис. 16.

й утворили сільську округу Пантікапея, а, можливо, і деяких інших боспорських полісів. Цю специфічну систему розселення “малими містами” Ю.О. Віноградов пояснював демографічними особливостями району: близькістю до Боспора сильного сусіда в особі Передкавказької Скіфії, який до того ж робив періодичні пересування через протоку²².

Частина вчених критикує можливість заснування залежних від Пантікапея чи Німфея містечок, вбачаючи в цьому низку методологічних прорахунків²³. По-перше, вони звертають увагу на те, що слід чітко розуміти термін “давньогрецьке місто-поліс” стосовно боспорських поселень VI ст. до н. е. Дослідниками давно підмічено, що для греків поняття міста і держави, а точніше громадянської общини, були тотожні і, як правило, позначалися одним терміном — “поліс”²⁴. Урбанізація та колонізація всієї грецької ойкумени розвивалися в VIII—VI ст. до н. е. в тісному взаємозв’язку як два головні напрямки одного процесу містотворення²⁵. Однак соціально-політична організація греків у Північному Причорномор’ї дещо випереджала процес урбанізації, що віддзеркалювалось у землянковому будівництві.

В.Д. Кузнєцов, проаналізувавши писемні, епіграфічні, нумізматичні та археологічні джерела прийшов до висновку, що ми маємо лише одне документальне свідчення полісного статусу міст Боспору в архаїчну добу — це свідчення Гекатея Мілетського в передачі Стефана Візантійського (*Steph. Byz., s. v. Παντικάπαιον*). Однак Стефан Візантійський — це все-таки дуже пізній автор. Чи варто на нього спиратися?

²² Віноградов Ю.А. Боспор... С. 221—223; Завойкин А.А., Масленников А.А. Специфика освоения сельских территорий Восточного Крыма и Таманского полуострова в VI—V вв. до н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ойкос. Керчь, 2006. С. 119; Сапрыкин С.Ю. Этюды по социальной и экономической истории Боспорского царства // Античная цивилизация и варвары. М., 2006. С. 287.

²³ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // Боспорские исследования. Вып. XII. Симферополь; Керчь, 2006. С. 15—16.

²⁴ Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации // ВДИ. 1987. № 1. С. 9; Кошеленко Г.А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. Т. 1. М., 1983. С. 6.

²⁵ Блаватский В.Д., Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. С. 9; Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. С. 131—132.

Різні критерії для визначення полісного статусу, виділені Копенгагенським центром вивчення полісу²⁶, фактично неприйнятні для території Боспору. В.Д. Кузнецов же вважає апоїкїями, а, відповідно, полісами, всі засновані в першій половині VI ст. до н. е. поселення Боспору Кіммерійського незалежно від того, чи вони стали в подальшому “великими”, чи “малими містами”²⁷.

На думку В. М. Зінько та В. М. Зубаря, процес колонізації узбережжя Боспору добре вписується в класичну модель грецького полісу²⁸. Цікаво, що автори мають на увазі під поняттям “класичний поліс”, тим паче, використовуючи цей термін щодо пізньоархаїчного часу, території “на краю ойкумени”? По-перше, формування класичного полісу відбувається трохи пізніше. По-друге, ідея авторів стосовно хори в 25–30 кв. км хоча й не позбавлена сенсу і має аналогії серед інших грецьких полісів, але більше ніде в Давній Греції, тим паче в архаїчну добу, ми не зустрічаємо такої щільності заселення порівняно невеликої території. Напрошується питання, навіщо так близько, на відстані 5–10 км, одне від одного засновувати “незалежні” поліси, якщо навколо ще є достатньо вільних земель? Якась стратегічна цінність регіону? Навпаки, регіон не зовсім стабільний, якщо врахувати перекочування скіфів. Можливо, тут є якісь цінні матеріали, сировина? Нічого особливого не простежується. Може, насправді незалежних полісів було менше. Вбачаючи нестабільну військово-політичну ситуацію в VI ст. до н. е., греки просто вимушені були організовувати свої сільські поселення в укріплені городища, які зрештою перетворилися в “аграрні містечка”.

Далі слід зазначити, що опоненти такої гіпотези зазначають, що всі аналізовані джерела (етнікони за даними епіграфіки, наявність власного карбування монет, згадка про заснування апоїкїї в писемних джерелах) відносяться до “більш пізнього часу і не завжди відоб-

²⁶ Hansen M.H. Poleis and City-State, 600–323 B. C. A Comprehensive Research Programme // From Political Architecture to Stephanus Byzantius. Papers from the Copenhagen Polis Centre 1. Stuttgart, 1994; Hansen M.H. Typology of Dependent Poleis // Yet more Studies in the Ancient Greek Polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 4. Stuttgart, 1997; Hansen M.H. The Hellenic Polis // A Comparative Study of Thirty City-State Cultures. Copenhagen, 2000.

²⁷ Кузнецов В.Д. Полис на Боспоре (эпоха архаики) // Древности Боспора. 2001. Т. 4. С. 239–242; Завойкин А.А., Масленников А.А. Специфика освоения сельских территорий Восточного Крыма и Таманского полуострова в VI–V вв. до н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ойкос. Керчь, 2006. С. 112.

²⁸ Зубарь В.М., Зінько В.Н. Боспор... С. 16.

ражають події VI ст. до н.е.²⁹. Тут ми повинні враховувати, по-перше, консерватизм давніх греків, по-друге, а чи маємо ми хоч один епіграфічний документ першого півстоліття по заснуванню колонії?

Наостанок як доказ наводиться комплекс з розписною корінфською керамікою початку VI ст. до н. е. з розкопок Мірмекія³⁰, який начебто свідчить про одночасне заснування Мірмекія та Пантікапея (де не знайдено до сьогодні схожого комплексу?)³¹. Але виникає питання: невже один поодинокий комплекс може стати підставою для таких висновків? По-перше, розписна корінфська кераміка не була вельми дешевою, а також — чому врешті-решт виключається можливість завезення її в пізніший час. По-друге, мешканці Мірмекія були громадянами Пантікапейського полісу. Ми не виключаємо можливості відкриття подібних комплексів і в Пантікапеї. Але потрібно врахувати стан археологічних об'єктів у столиці Боспору, місті, яке в період розквіту в десятки разів перевищувало той самий Мірмекій за розмірами і щільністю забудови. Чомусь всі забувають, що територію так званого “акрополя Мірмекія” з найранішими шарами було найінтенсивніше забудовано лише в пізньоархаїчній та римській час. Чи варто додатково зазначати, де пізньоархаїчні шари збереглися краще?

Для чіткішого розуміння процесу колонізації Боспору звернемося до аналізу демографічних факторів під час колонізації, тобто густоти та характеру заселення району грецької колонізації місцевими племенами, суспільній організації цих спільнот, рівня їхнього соціально-економічного та культурного розвитку, політичної організації тощо³². На думку багатьох дослідників, демографічна ситуація в районах колонізації визначала як напрямок колонізаційних потоків, так і характер майбутніх грецьких поселень. Вони ж визначали і характер та форми початкових взаємовідносин колоністів з місцевим населенням³³.

В одних випадках, коли райони колонізації було зайнято компактними групами численного осілого місцевого населення з достат-

²⁹ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 15.

³⁰ Лебедева Е.В. Ранняя расписная керамика Мирмекия // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. Ч. 1. СПб., 2004. С. 124.

³¹ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 15.

³² Брашинский И.Б., Шеголов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. С. 36.

³³ Graham A.J. Patterns in Early Greek Colonisation // JHS. 1971. XCI.

ньо високою соціальною організацією, спроби грецької колонізації в них закінчувалися невдало чи виведення колонії супроводжувалося активними ворожими сутичками та завоюванням території для поселення. Прикладом цього може слугувати колонізація фракійського узбережжя Пропонтиди, зокрема триразові спроби заснування Амфіполя (Thuc., IV, 102, 2–3). Саме тому, як це визнано, колонізація близько розміщених до грецьких метрополій північних берегів Пропонтиди почалася значно пізніше, ніж у разі доволі віддалених західних територій.

В інших випадках (за аналогічної демографічної ситуації) заснування грецьких колоній на території, зайнятій місцевим населенням, могло проходити за взаємної згоди, а іноді, як показує колонізаційна практика, навіть на прохання місцевого населення, яке вважало вигідним для себе таке сусідство. Так, Харон відзначав, що Лампсак було засновано на азійському березі Гелеспонту на прохання племені бевриків, які запросили колоністів бути союзниками проти ворогів (*Charon, FGrH 3A, 262, F7*).

Відомі ситуації, коли греки засновували свої колонії на територіях розвинутих давньосхідних держав. Найяскравішим прикладом є Навкратіс, заснований у Єгипті. В таких випадках держава, на території якої організовувалася колонія, суворо регламентувала умови її існування та межі діяльності її мешканців, що, в свою чергу, визначало як характер колонії, так і подальший її розвиток (*Herod., II, 178–179*).

Інша річ – організація колоній у районах з нестабільним населенням: кочовим з різними типами кочування³⁴, зайнятих нечисленним осілим населенням чи незаселених. Це давало більшу свободу вибору у визначенні економічного характеру колонії та її територіальної організації. Прикладом такої ситуації якраз і можуть слугувати території Північного Причорномор'я, з іншого боку – Кіренаїка, яку Геродот характеризував (*Herod., IV, 59*) як землю без господарів (ἀδέδλωτα).

Наведені варіанти демографічних ситуацій показують першорядне значення поглибленого вивчення кожного конкретного випадку в кожному конкретному районі грецької колонізації. Тільки за такого підходу можна буде правильно зрозуміти конкретні цілі колонізації та спробувати визначити первісний характер тієї чи іншої колонії³⁵.

³⁴ Хазанов А.М. Социальная история скифов. М., 1975. С. 10.

³⁵ Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые... С. 36–37.

Як уже відомо, грецькі переселенці на Боспорі зіткнулись як з осілими землеробськими племенами (меоти, сінди) на азійському березі, так і з кочовими скіфами на європейському. Безсумнівно, що багато особливостей засвоєння греками берегів Керченської протоки значною мірою залежали від даної ситуації.

Складність вивчення проблеми греко-варварських зв'язків під час грецької колонізації пояснюється ще й тим, що археологічні дослідження останніх років на Боспорі демонструють те, що тут не було постійного тубільного населення. Цей факт можна вважати загально визнаним. Для правильного розуміння шляхів вирішення проблеми слід конкретизувати це вельми загальне формулювання та спробувати зрозуміти, чим було це нестабільне населення і наскільки воно могло впливати на хід грецької колонізації Боспору.

По-перше, своєрідність Боспору у впливі на нього місцевого середовища слід передусім пов'язати з близькістю Прикубанської Скіфії до району Керченської протоки. Вожді номадів, які підкорили собі Передкавказзя, кургани яких (Келермеські, Ульські, Костромський) насипалися на підвладній їм території, без особливих зусиль могли встановити контроль над протокою. Форми цього контролю не обов'язково слід розглядати як дуже жорсткі – вони цілком могли зводитися до звичайної в таких ситуаціях данини чи традиційних подарунків для кочової аристократії з боку грецьких колоній. Ю.О. Виноградов підкреслює, що цей, хай навіть не дуже жорсткий контроль передкавказьких скіфів над районом Боспору Кіммерійського був, по-перше, легко досягнутим і, по-друге, достатньо ефективним³⁶.

Друга обставина, на яку слід звернути увагу в зв'язку з поставленою проблемою, частково пов'язана з першою. Вона полягає в тому, що у добу колонізації район Боспору Кіммерійського не був ізольованим від великих історичних подій, які відбувались у Північному Причорномор'ї. В цьому відношенні Керченський півострів не можна вважати лише "апендиксом" причорноморських степів, а в культурно-історичному плані його роль здається ще визначнішою.

Найкоротший шлях з Наддніпрянщини до Передкавказьких степів, що пролягав через Крим та Керченську протоку, за даними античної писемної традиції активно використовувався скіфами передусім під час військових походів, але є й підстави вважати, що цим справа не обмежувалося, а район Боспору був пов'язаний не

³⁶ Виноградов Ю.А. Боспор... С. 213.

лише з маршрутами військових походів кочових скіфів, але й зі шляхами їхніх сезонних переміщень³⁷. У давніх авторів повідомлень про сезонні перекочовування міститься не багато. Через зрозумілі причини повсякденне життя скіфів цікавило їх менше, ніж події військової історії. Однак такі повідомлення все-таки збереглися.

Наведемо свідчення з листа Схоласта до Арістофана, який писав, що “скіфи взимку, внаслідок її нестерпності, складають своє майно на візки та відїжджають в іншу країну” (*Schol. ad Arist., avv., 945*). Навряд чи можна сумніватися, що тут ідеться саме про сезонні перекочовування. Не менш цікаві свідчення містяться у Діонісія, автора II ст. н. е. (*Perieg., 665–710*). Його дуже популярний у період пізньої античності землеопис, вочевидь, зберіг низку застарілих для свого часу свідчень³⁸. В описі північних земель автор особливе місце приділяє Кавказу, згадує меотів та савроматів, далі описує кордон Європи та Азії – річку Танаїс. Вона, як спеціально відзначає автор, несе свої води скіфською рівниною. Останній присвячено такий пасаж: “Нещасливі люди, які мешкають в цій країні: завжди в них холодний сніг та пронизливий вітер, а коли настане від вітру страшена стужа, своїми очима побачиш коней чи мулів, чи овець, які помирають, коли пасуться під відкритим небом, навіть самі люди, які б залишилися під тими вітрами, не залишилися б неушкодженими; але вони, запрягши свої візки, йдуть в іншу країну, а свою землю залишають холодним вітрам”.

Ю.О. Віноградов зауважує в таких випадках, що античні писемні джерела донесли до нас певне уявлення про зимові зрушення кочовиків, але цікаво й те, що джерела привертають нашу увагу навіть до такої, здавалося б, маловажливої деталі, як візки номадів³⁹. Проте, де була ця “інша країна”, куди кочовики ходили взимку, з контексту наведених текстів невідомо. Вочевидь, на це може вказувати свідчення Геродота про зимові переправи скіфів через замерзлий Боспор Кіммерійський (*Herod., IV, 28*). Він зазначав, що “скіфи, які живуть по цей бік рову, натовпами переходять по льоду і на візках переїжджають до землі сіндів”.

Під скіфами, які живуть “по цей бік рову”, Геродот, швидше за все, мав на увазі скіфів північнопричорноморських степів. В описі

³⁷ Вахтина М.Ю., Віноградов Ю.А., Рогов Е.Я. Об одном из маршрутов военных походов и сезонных миграций кочевых скифов // ВДИ. 1980. № 4. С. 155.

³⁸ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Л., 1925. С. 81.

³⁹ Віноградов Ю.А. Боспор... С. 214–215.

кордонів Скіфії він указує, що зі сходу землі скіфів обмежують Та-наїс, Меотіда та Боспор Кіммерійський (*Herod.*, IV, 100), іншими словами – Дон, Азовське море та Керченська протока.

Невеликі простори Керченського півострова у відриві від просторіших степових масивів не могли бути базою для ведення повноцінного кочового господарства. В будь-якому разі, важко повірити в те, що кочовики Східного Криму були такими могутніми, що мали можливість перекочувувати на зимові пасовиська в чужі землі. Без сумніву, скіфи Північного Причорномор'я в період колонізації мали для цього всі військові передумови.

Однак навряд чи можна допускати будь-яке перебільшення ролі цих перекочувань у скіфській історії Північного Причорномор'я. Їх аж ніяк не варто називати певним ключовим моментом у процесі історико-культурного розвитку регіону, і взагалі навряд чи можливий такий явно спрощено-схематичний підхід. Інша річ, що в історії Боспору часів колонізації пересування номадів могли відіграти й відіграли доволі значну роль. Логічно думати, що вони багато в чому визначали систему заселення району грецькими колоністами, впливали на характер і загальний вигляд створюваних апоїкій.

Серед вітчизняних дослідників гіпотеза про можливість існування шляху скіфських перекочувань з Наддніпрянщини в Прикубання через район Боспору Кіммерійського викликала неоднозначні відгуки.

На сьогодні поки що немає особливих причин відмовлятися від запропонованої дослідниками з ІМК РАН на початку 1980-х рр. гіпотези про сезонні міграції якоїсь частини кочових скіфів з Наддніпрянщини на зимівники до Прикубання через район Боспору Кіммерійського. Ця версія залишається найвірогіднішою (а разом з тим – і єдиною), у будь-якому разі, однією з можливих інтерпретацій наявних матеріалів.

Як здається, греки, яким заважали періодичні пересування номадів через район Керченської протоки, протягом VI ст. до н. е. були вимушені тіснитися в доволі великих поселеннях уздовж протоки, і їм не вдалося освоїти степові простори півострова. Визнання можливості таких пересувань, звісно, не ставить під сумнів усталену думку про те, що колонізація Боспору Кіммерійського була мирною⁴⁰, хоча і вносить в її розуміння певний нюанс. Напевно, не випадково, що греки в цей час не змогли освоїти територію, порівняно віддалену від

⁴⁰ Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI–IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. М., 1985. С. 62.

моря (варто порівняти динаміку заснування сільських поселень у VI та V ст. до н. е.⁴¹). Зі зрозумілих причин прості неукріплені селища (коми) на шляху пересування кочової орди не були захищеними від усіляких неприємностей. Безпечніше було селитися відносно великими колективами на березі протоки в місцях, зручних для оборони, з невеликими інтервалами між поселеннями⁴². Але й така система розселення не давала стовідсоткових гарантій безпеки. Це можна пояснити тим, що в той період греки на Боспорі ще не мали достатньо ресурсів для освоєння навколишніх земель.

Сьогодні вже не можна повністю погодитися з думкою Ф.В. Шелова-Коведяєва про те, що греко-варварські взаємовідносини на Боспорі в початковий період були мирними, оскільки на поселеннях VI ст. до н. е. немає як оборонних споруд, так і слідів руйнувань чи великих пожеж⁴³. Сучасні археологічні дослідження показують, що на деяких пам'ятках такі сліди виявлено, до того ж відкрито й оборонні споруди. Так, на городищі Патрей було досліджено шар пожежі, доволі раннього часу, на думку Б.Г. Петерса — близько 512 р. до н. е.⁴⁴ Сліди пожежі в Кєпах датуються третьою чвертю VI ст. до н. е.⁴⁵

Ознаки сильної пожежі зафіксовано в Мірмекії — поселення горіло приблизно в середині VI ст. до н. е. Матеріали з серії ранніх ям, відкритих біля підніжжя скелі Мірмекійського акрополю, належать переважно до другої чверті століття⁴⁶. Швидше за все, це звалище, що утворилося в результаті пожежі — обгоріла значна частина розписної кераміки, сильно оплавлені деякі амфорні знахідки. З пожежею слід також пов'язувати прошарок сажі, який фіксується над материком у деяких частинах ділянки "С". Поки що важко говорити про зв'язок цієї пожежі з нападом противника: стріл, уламків зброї тощо в ямах не знайдено. Однак у зв'язку з викладеним особливого значення набуває ще одне відкриття на городищі

⁴¹ Див. мапу: Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 29. Рис. 10.

⁴² Яйленко В.П. Архаическая... С. 135.

⁴³ Шелов-Коведяев Ф.В. История... С. 62.

⁴⁴ Петерс Б.Г. Исследования нижнего слоя Патрея // Проблемы исследования античных городов. М., 1989. С. 96–97.

⁴⁵ Кузнецов В.Д. Раскопки в Кєпах 1984–19879 гг. // Очерки археологи и истории Боспора. М., 1992. С. 32, 42.

⁴⁶ Бутягин А.М. Фрагменты архаической амфоры с изображением женской протомы из Мирмекия // Сообщения Государственного Эрмитажа. Вып. LVII. 1997. С. 41–43; Бутягин А.М. Расписная керамика из ранних комплексов Мирмекия (раскопки 1992 г.) // Античное Причерноморье. СПб., 2000. С. 166–183.

Мірмекій — деякі ями середини VI ст. до н. е., а також згаданий прошарок сажі перекриваються потужною кладкою архаїчного вигляду (ширина — 1 м), яка перегороджує доступ на акрополь між двома обривистими виступами скелі. Рештки цих стін — це кам'яні цоколі, поверх яких ішла кладка з сирцевих цеглин⁴⁷. Тут було створено оборонні конструкції на зразок бастіонів⁴⁸.

Слід відзначити нарешті й те, що під час розкопок Порфмія було зафіксовано сліди пожежі і залишки оборонної стіни, за конструкцією дуже схожої на Мірмекійську, які датуються другою половиною VI ст. до н. е. Примітний і дуже виразний той факт, що типи кладок найдавніших оборонних споруд Мірмекія та Порфмія найближчі до будівельної традиції, виявленої під час розкопок архаїчних оборонних стін давньої Смірни в Північній Іонії⁴⁹.

Зрозуміло, що наведені археологічні дані потребують додаткової перевірки, оскільки вони закономірно можуть привести до значних коректив усталеної на сьогодні картини грецької колонізації району Боспору Кіммерійського. Вирішальну роль у цьому мають відіграти подальші польові дослідження. Тим не менше, панівна схема мирної колонізації берегів Керченської протоки, залишаючись в цілому правильною, вже сьогодні потребує певних коректив.

Зустрічаючись з греками на Боспорі, номади самі не використовували цю територію в економічному відношенні, а лише проходили через неї під час сезонних міграцій. В принципі, вона може створити немало перешкод для обох сторін — як для кочовиків, так і ще більшою мірою для землеробів. Такий стан, з одного боку, приховував можливість виникнення обопільної ворожнечі, конфліктів тощо, а з іншого вів до укладання різноманітних договорів, угод тощо, для запобігання зіткненням. Не виключено, що повідомлення Стефана Візантійського про заснування Пантікапея за згодою скіфів — одне з таких можливих свідчень на користь висунутого положення (*St. Byz. s. v. ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΟΝ*).

Цікаво відзначити, що Німфей у VI ст. до н. е. мав можливість вивести нечисленні коми, наприклад Героївку та Південно-Чур-

⁴⁷ Виноградов Ю.А. “Там закололся Митридат...” Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI—I вв. до н. э.). СПб., 2004. С. 28, рис. 7.

⁴⁸ Vinogradov Y. A. Selected Findings from the Myrmekion Acropolis // *Etudes et travaux*. XVIII. Warszawa, 1999. P. 290.

⁴⁹ Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А. Ещё раз о ранней фортификации Боспора Киммерийского // *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства*. Ч. 1. СПб., 2001. С. 45.

башське⁵⁰. Це, як здається, може знову-таки пояснюватися тим, що скіфи в цей час на Керченському півострові перебували проходом. Вони прямували до найзручнішого місця для переправи, тобто до найвужчого місця протоки, грецького Порфмія, назва якого чітко пов'язується зі словом “переправа” – ΠΟΡΦΜΕΙΑ⁵¹. На цьому шляху вони не могли пройти повз Пантікапей. Німфей же лежить південніше, тому цей район був дещо спокійнішим, бо його прикривало пасмо пагорбів та Чурбашське озером. Хоча все це досить умовно. Переправа через протоку проводилася кількома шляхами, і Німфей розміщувався якраз поблизу ще однієї можливої “кіммерійської переправи”⁵².

Слід відзначити, що вплив скіфських пересувань на характер грецької колонізації Східного Криму не можна вважати одноплановим явищем. З одного боку, вони приваблювали греків можливістю торгівельних контактів, а з іншого – створювали певні перепони, передусім в освоєнні сільськогосподарських територій. Вихід з такого становища було знайдено в організації навколо Пантікапея серії доволі великих поселень, які згодом перетворилися в “аграрні містечка” (Тірітака, Мірмекій, Порфмій тощо). Невеликі “аграрні містечка” ніколи не були автономними центрами і виникали через 15–25 років після заснування Пантікапея чи Німфея для освоєння сільськогосподарської території навколо цих полісів (хоча слід зробити застереження щодо правильності використання терміна “поліс” для цього часу). В освоєнні Боспору таким незвичним для Північного Причорномор'я способом, вочевидь, слід вбачати специфічний, скоріше, навіть негативний вплив місцевої демографічної ситуації на характер грецької колонізації. У дослідженні нами постійно відстоювалася теза створення на Європейському березі Боспора Кіммерійського лише двох полісів (Пантікапея та Німфея), всупереч майже всій історіографічній традиції та низці сучасних досліджень.

⁵⁰ Зинько В.Н. Хора Боспорского города Нимфея // Боспорские исследования. Симферополь; Керчь, 2003. С. 26–27. Рис. 11.

⁵¹ Гайдукевич В.Ф. Боспорское... С. 33; Gajdukevič V.F. Das Bosporanische... S. 37.

⁵² Зинько В.Н. Хора... С. 17; Федосеев Н.Ф. Ещё раз о переправе через Боспор Киммерийский // Археология и история Боспора. Керчь, 1999. С. 81, рис. 8.